

רשמי סיור בעמק הירדן הצפוני

מאת ש. ייבין וב. מייזלר.

קבוצת חוקרים, שקיבלה על עצמה לבצע בכוחות משותפים כמה מחקרים מדעיים (חבר דורשי המזרח העתיק), נגשה בראש ובראשונה לסייר את אחד השטחים הידועים פחות מרוב שטחה של ארץ-ישראל. האיזור שבו בחרה הקבוצה לסיור ראשון הוא המשולש שבין הירדן, הירמוך וים כנרת, כלומר אותו החלק של עבר-הירדן מזרחה הנכלל היום בגבולה המדיני של ארץ-ישראל. מטרת הסיור היתה לבדוק את כל השרידים, שנותרו בשטח זה, מישובי בני אדם ומעשיהם בכל התקופות, ולעמוד על הקשרים שבין הארכיאולוגיה והגיאולוגיה באיזור זה. בסיור השתתפו ה"ה ש. ייבין, ב. מייזלר ומ. שטקליס. עמדו להשתתף בסיור גם ה"ה אבי-יונה וסולומניקה, אלא שמסיבות בלתי נראות מראש לא יכלו הראשון לבוא, והשני הגיע למקום אחרי שלושה ימים, כאשר הוכרחו המסיירים להפסיק את העבודה מחמת גשמים בלתי פוסקים. בחלק מן הסיור השתתף עם שלושת הנ"ל גם ה' ע. בן-דור, שנודמן במקום בימים ההם. לכתחילה נקבעה תכנית סיור בת עשרה ימים, אלא שתנאי מזג האוויר עיכבו את המשכת הסיורים בהתחלה, והפסיקו אותה כאמור לאחר שלושה ימים. ביצועה של תכנית הסיור נתאפשר רק על-ידי-כך, שוועדת התרבות של משקי עמק הירדן נעתה להצעה לשאת בעול ההוצאות ההכרחיות המינימליות הכרוכות בסיור זה, לאחר שהמסיירים עצמם החליטו להקדיש לפעולה זו את ימי חופשתם. המסיירים משתמשים בהזדמנות זו להביע את תודתם לוועדת התרבות הנ"ל, לחברי קבוצת אשדות-יעקוב, שאכנסו אותם באדיבות רבה בימים 13-6 לאפריל 1943 ודאגו לכל מחסוריהם, ובייחוד לה' י. שורצמן. תודה מיוחדת מכירים המסיירים לה"ה ח. כנעני וזלמן מבית-זרע ומישה מאשדות-יעקב, שהשתתפו אתם בסיורים עצמם; ותודה כפולה ומכופלת לה' יצחק אוריא, שהיה הרוח החיה בכל הסיורים האלה.

בסקירה מוקדמת כזאת אין מקום לטיפול בפרטי הפרטים, שהועלו במשך הסיור, ואפשר למסור רק ראשי פרקים ממה שהסיקו המסיירים לפי שעה מביקוריהם בשדה, מטבע הדברים שייך רובו של המשולש הזה לקרקעות השטוחות של עמקי-נהרות, וצריך היה לקוות שבעיקר יתגלו כאן עקבות ישובים של עובדי-אדמה קדומים שטיפלו בחקלאות-שליחים. אמנם, המפות והתסריטים, וגם דוחות ארעיים של חוקרים שביקרו במקום זה קודם, מציינים רק עקבות ישובים מעטים מאוד בסביבה זו. אולם ברייט (1) במחקרו על עמק הירדן מצייין בכל המשולש הזה רק שני ישובים עתיקים מתקופות הברונזה והברזל: ח'רְבַת בְּרַךְ (בית-ירח) — הישוב הגדול בסביבה מתקופת הברונזה הקדומה (2), במקום צאת הירדן מים כנרת, וח'רְבַת אֶדְיָר, ישוב מבוצר מתקופות הברונזה המאוחרת והברזל במבוא נקרת הירמוך.

המפה של מחלקת המדידות של ממשלת א"י 1:100,000 (גליון 4) מציינת בשטח זה, מלבד הישובים הקיימים והחרבות הנזכרים לעיל, גם את השמות הבאים: ח'רְבַת אֶבְגִינִי וח'רְבַת דְלֶהמִיָה, לאורך חוף הירדן, ואבְגִינֶל ואבְגִיבִיר לאורך חוף הירמוך.

W. F. Albright, AASOR VI (1926), pp. 27 foll. (1)

(2) ר' ב. מייזלר, ידעונו, ע' 1 ואילך; ר. קלנר, ידעונו, ע' 63 ואילך.

ביום 9.4.43 יצאו המסיירים מאשדות-יעקב לבקר את דֶלְהַמְיָה. תל זה התנוסס על חופו המזרחי של אפיק הירדן הישן מצפון לחרבות הכפר הערבי הקטן, בשכנתו ממש. עם ביצוע מפעל רוטנברג הוסבו כאן מי הירדן לתוך העלה מלאכותית, שגורה את התל לשניים, ורובו של התל נמצא איפוא היום ממערב לירדן (בין התעלה החדשה לציין האפיק הישן שחרב); רק מיעוטו נשאר בעבר-הירדן מזרחה. חלקו העליון של התל הניכר הזה שייך בוודאות לתקופות שמן ההלניסטית ואילך. ואולם איי אפשר היה לאסוף חרסים במידה מספיקה בשטחו העליון של התל, הואיל וגשמי הברכה, שירדו בימי החורף הממושך, הפריחו צמחיית-בר עשירה וסבוכה. בחתכים הניצבים שבמדורות התל, בעיקר בחלקו הצפוני-המערבי, ניכרו שרידים רבים של קירות בזלת (יסודות?) ולבנים. מתוך העיים שמתחת ליסודות האלה אספו המסיירים מספר ניכר של שברי כלי-חרס מתקופת המלוכה הישראלית (תקופת הברזל התיכונה) וכמובן מתקופת הברונזה הקדומה (אמצע האלף הג' לפסה"ג). חלק התל הקטן, שנשאר בעבר-הירדן מזרחה, שייך למדרון התל ולא נמצאו בו חתכים, ולכן אי אפשר לקבוע אם הוא כולל שכבות-ישוב קדומות. החרסים הנמטים שנמצאו על-פני השטח שייכים לתקופות ההלניסטית ואילך. בין החרסים אן הראוי לציון כמה שברי צלחות ובסיסים של כלי *terra sigillata* (מהמאה הא' אחר ספה"ג) וגם שברי סרייבישוש בני אותו הזמן; אחד היה של כלי *pseudo-sigillata* (המאה הג' אחר ספה"ג).

מדפהמיה הלכו המסיירים לאורך שפת הירדן המזרחית עד המקום שבו עובר מעל הירדן קו הטלפון למנחמיה. בשטח הזה (בין שפת הירדן לבין הכביש נהריים-צמח) לא נמצאו כל עקבות ישובים קדמונים.

בו ביום אחר הצהריים יצאו המסיירים מאשדות-יעקב בכיוון מזרחי אל זור בקורה, שעל שפתו הצפונית של נהר ירמוך. בדרך הזאת ובוזר בקורה עצמו לא נראו סימני ישובים עתיקים. הכפר בקורה, היושב על חופו הדרומי של הירמוך, בנוי על תל ניכר, אלא שמצב הצמחייה הוכיח שלא יהיה כדאי לבקר בשעה זו את התל מקרוב. משם פנו המסיירים צפונה בדרך-העפר המובילה מאדמות שִׁיח' סַאמָה לצמח. במקום שדרך זו עולה מן הזור אל העיור, נראו חרסים על פני הגבעות מימין זמשאל לדרך, והמסיירים החליטו לחזור ולבדוק את המקום ביתר פרטרוט באחד הימים הקרובים. במקום שנפרד מדרך זו שביל הפונה מערבה לצד אפיקים נמצאו על פני השדה החרוש שרידי תחנה ניאוֹלִיתית^(?), שהמסיירים ציינו אותה בשם תחנה I (ר' המפה והדוח של מר מ. שטקליץ). בעצתו של מוכתר כפר עדסיה, שנודמן שם, נגשו המסיירים עד הוף הירמוך במקום זה, וראו באפיק הנהר שתי אומנות^(?) גדולות בנויות בזלת (תחנה II). לדברי המוכתר חדש הוא האפיק במקום זה, כי הנהר שינה במקצת את מהלכו כאן לפני עשרים שנה בקירוב. ייתכן שהאומנות שייכות להתחלת גשר (ביזנטי או ערבי?) או תחנת מים, שעמדה על שפת הנהר. שרידי תחנה I והאומנות^(?) לא נמצאו מסומנות אף במפה אחת מאלה שהיו בידי המסיירים (ור' עתה ציור א').

ביום 10.4.43 בקרו המסיירים את ח'רבת אִדוּיִר, השוכנת במבוא נקרת הירמוך, ליד הכביש צמח-חמת-גדר (אל-חמה) וכ-150 מ' מחופו הצפוני של הנהר, על זקפת סלע בזלת טבעי. הזקפה הזאת לצד הנהר נוצלה ע"י בוני הישוב כחלק אורגאני של מערכת ביצורי המקום. על פני התל לא נשארו שרידי בניינים, אבל שטחו העליון מוגדר משלושה רוחות (צפון, מערב ודרום) בקירות אבני-בזלת, שניכר בהם היטב כי הם שרידי חומת העופל של העיר (*akropolis*). השטח הגדור בחומות אלה

מגיע כדי 1035 מ' מר' בקירוב. במדרון התל, קרוב לשיפולי הגבעה, ניכרים שרידי החומה שהקיפה את העיר עצמה. בעיקר מצד צפונית-מזרחית, צפון וצפונית-מערבית. חומה זו מתחילה בקצה המזרחי של זקפת-הסלע הדרומית, ומכאן ראייה שעמדתו הטבעית של התל נוצלה במערכת הביצורים. נראים הדברים כי החומה היתה עבה כדי 4.50 מ'. בחומה זו ניכרים גם שרידי מגדל בולט בקצה הצפונית-המזרחי, ורגליים לדבר, כי כאן היה שער העיר, המכוון אל הדרך העוברת עד היום מחופו הדרומי של ים כנרת במעלה נקרת הירמוך. בצד הדרומי-המזרחי של התל, במורד הגבעה (מחוז ודרומית-מזרחית לקצה הניכר של חומת העופל), נראו שרידי מדרגות ובניין. לפי החרסים המעטים שנאספו במקום ולפי שרידי-הבנייה נראה שהשרידים שייכים לתקופה הרומאית. יש לחשוב פי כאן היה מעלה-מדרגות מן הנהר. שברים מעטים של עמודים פשוטים, שרידי אבן-פוחה של המשקוף ושבר אבן-מזווה מקושטת (ר' ציור ב') מעלים על הדעת את האפשרות, כי במרום המדרגות נבנתה כניסה מוגומנטלית לעיר, וחלל הפתח היה עשוי להסגר בדלתות (מעין שער המים). מן החרסים שנמצאו על פני התל ומדרונותיו יש לציין ריבוי חרסים מתקופת המלוכה הישראלית (בעיקר מתקופת הברזל התיכונה) ומהתקופה הרומאית (בעיקר מהמאות הג'—הד' אחר ספה"ג). כמו כן נמצאו חרסים המעידים על קיום הישוב בתקופת הברונזה התיכונה א' (בוודאי וב' (?), היינו במאות הראשונות של האלף השני לפסה"ג, בתקופת השופטים וראשית המלוכה (תקופת הברזל הקדומה) ובתקופה הפרסית (תקופת הברזל המאוחרת). מעניין לציין כי עד עתה לא נמצאו כל חרסים מתקופות הברונזה הקדומה, הברונזה המאוחרת וההלניסטית, אבל נמצאו כמה חרסים ביוזניים וערביים.

על שפת הנהר, סמוך לתל, נמצא בניין עזוב של טחנת-מים, ומשם נמשכה תעלה לאורך 300 מ' בקירוב במורד הירמוך. בין אבני-התעלה נמצאו חרסים ביוזניים. דומה, כי התעלה שימשה גם בזמן האחרון, כיוון שניכרים בה תיקונים מודרניים. בתלוליות שמצפון לתל נראים עקבות קברות השייכים כנראה לבית הקברות של העיר העתיקה הזאת.

מן התל פנו המסיירים מערבה דרך השפלה המשתרעת לאורך הירמוך. במרחק ק"מ אחד בקירוב מח'רבת אדוויר נמצא שטח אדמה, כעין תלולית עגולה, המוגבה מעט מפני הקרקע בסביבה. ריבוי הצמחים הפריע גם כאן בדיקה מדוקדקת של המקום, אבל נמצאו בו כמה כלי-צור מטיפוס התחנה הניאוליתית I. גם מקום זה לא היה מסומן במפות, והמסיירים ציינוהו בשם תחנה III. משם נתפלגה קבוצת המסיירים לשתיים. חלק הלך לאורך שפת הירמוך הצפונית וגילה כאן תחנה IV; וחלק פנה לצד מערב מערבית-צפונית אל המקום המסומן במפות בשם אבן-ג'מל, ששם נחפרו עתה ברכות-הדגים של שער-הגולן. לכתחילה היה המקום גבוששית נמוכה, ששמרה על שרידי ישוב קדום. בסביבות הברכות אפשר היה לאסוף עדיין כמה שברי כלי-חרס וכלי-צור מעטים. החרסים שייכים לסוף תקופת הברונזה הקדומה והמעבר לתקופת הברונזה התיכונה. משם יצאו המסיירים לבקר בקבוצת שער-הגולן, וחברי המקום הואילו בטובם להשאיל למסיירים לחקירה אוסף שברי כלי-חרס, שנאספו בשעת חפירת הברכות. מתברר כי כל השברים האלה, שכמה מהם אפשר לצרף כדי קבלת טיפוסים, שייכים לסוג תקופת הברונזה הקדומה, המתאימה לשכבות J—I בתל בית-מרסם, וביניהם קערות שטוחות-בסיסים, כדים בעלי ידיות-לולאה (lug) וכדים בעלי-אזניים, קערות בעלות חדקים ושברי ידיות-מדף מקופלות (כמעטפה). בין החרסים יש גם המקושטים ברצועות קישוט טבועות מעשה חבלים או טביעות-אצבע רחבות, הטיפוסיים לתקופה

הני"ל המסיירים מכירים תודה לחברי המקום על השאלת הכלים לחקירה. בחצר המשק נמצאה אבן בזלת קונית פחות או יותר וחרורה סמוך לקצה העליון. לדברי חברי המשק נמצאה האבן הזאת בשעת חפירת הברכות כשהיא ניצבת בקרקע וראשה החרור למעלה. ייתכן ששימשה מעין עמוד לקשירת בהמות. לדברי חברי הקבוצה נמצאה בשעת החפירה הני"ל אבן-בזלת גדולה, שעל-פני שטחה העליון היתה חקוקה מערכת שקערוריות. האבן נשארה במקומה בתחתית הברכות, ולכן אי-אפשר היה לבדקה. יש לציין, כי אבני-שקערוריות כאלה נמצאו לרוב בארץ, ולדעת חוקרים הן שייכות לתקופת הברונזה הקדומה, שלה יש ליחס גם את השרידים המכונים מיגאליתיים. אין ספק איפוא גבשושית אבן-נמל טמנה בקרבה שרידי ישוב קדום, המשתייך לסוף תקופת הברונזה הקדומה, היינו לסוף האלף הג' וְתחילת האלף הב' לפסה"ג. ביום 11.4.43 אחר הצהריים יצאו המסיירים לבקר שוב בסביבות זור בקורה וזור אל-מטאמיר, שעל חופו הצפוני של הירמוך. הפעם נערך סיור מדויק יותר במעלה הגבעות מן הזור אל העור, משני עברי הדרך, העולה מערב שיח' סאמח לצמח. על הגבעה הקרובה ביותר לדרך, מצד מערב, נמצאו שרידי יסודות-בזלת של כמה בניינים, ובין אלה ובסביבתם היו פזורים לרוב חרסים מהתקופה הערבית הקדומה, בעיקר מוגנים ומשוחים בצבעים (עד תקופת הממלוכים). חרסים כאלה נמצאו גם על שתי הגבעות הסמוכות לגבעה זו ממערב ועל אחת — ממזרח לדרך. כן נמצאו בשטח זה גם חרסים מעטים מהתקופה הרומאית-הביזנטית ושנים-שלושה מהתקופה ההלניסטית. תחנות אלה סומנו כתחנה V (ממערב לדרך) ותחנה V א' (ממזרח).

בשדות הבור שממזרח לדרך הני"ל, סמוך לגבול בין קרקעות דלהמיה וצמח, ומול תחנה I, נמצאו חרסים רבים על פני השטח בין הדרך לבין שפת הירמוך התלולה במקום זה. כאן שינה כאמור הירמוך את מהלכו במידה מסויימת, ואחר שחתר תחת חלק מן החוף, נפל כנראה גוש-אדמה לתוך המים, ובמרום זקפת-החתך שנהוותה נראים עד היום שרידי בנייה וחרסים רבים. החרסים שנאספו על פני השטח ושהוצאו מתוך החתך הזה שייכים כולם לסוף תקופת הברונזה הקדומה ולימות המעבר לתקופת הברונזה התיכונה. בין השברים ניכרו ביחוד שרידי קצרות עמוקות שטוחות בסיס, והרבה שברי ידיות-מדף חלקות ומקופלות כמעטפה. כן נמצאו גם שברי שפות, הדומים לאלה שנמצאו בתל בית-מרסם בשכבות H-I. כמה חרסים היו מקושטים קישוטי-חבלי בולטים או רצועות של טביעות-אצבע רחבות. נמצאו גם כלי-צור גסים (*nuclei*). תחנה זו צוינה כתחנה VI. נראים הדברים כי כאן קיים היה ישוב חקלאי סמוך לשפת הירמוך, בן תקופתו של הישוב באבן-נמל (שערה-גולן); אך יש לחשוב כי ישוב זה היה קטן ודל, ומכיוון שלא התקיים זמן רב, לא נצטברו במקום זה עיים אפילו כדי גבשושית קטנה מעל הקרקע, ומה גם כי המקום חזר ונחרש דורות רבים. יש לציין כי גם תחנות V, V א' ו-VI לא צוינו אף באחת המפות שהיו בידי המסיירים. סיור קצר זה משלים במדה מסויימת את התמונה שהעלה פרופ' נ. גליק בסירויו בעמק הירדן המזרחי, מים המלח ועד הירמוך⁽³⁾. גם כאן, מצפון לירמוך, חלה הפסקה בישוב, אם סמוך לסוף תקופת הברונזה הקדומה (בית-ירח — ח'רבת כרך) או בתחילת תקופת הברונזה התיכונה. רק תילים מרכזיים מעטים, כגון דלהמיה, או ישובים שעל גדות העמק, כגון ח'רבת אדויר, שהיו כנראה ישובים מבוצרים (אם אפשר לדון על-כך לפי המצב בתקופות מאוחרות יותר), נתחדש (?) ישובם גם לאחר

ששממו ישובי-הפרוות בערבת הירדן. מתי נתחדש ישוב זה אי-אפשר לברר בלא חפירה, או לכל הפחות חקירה ממושכת יותר במקום. מכל מקום יש לציין, כי חרסים ברורים של תקופת הברונזה התיכונה ב' ותקופת הברונזה המאוחרת לא נמצאו אף במקום אחד מהמקומות שנבדקו. גם בדלהמיה וגם בחירבת אדויר ניכרו לעין רק שברי כלי-חרס מתקופת הברזל ואילך. ובעיקר בולטים החרסים מתקופת הברזל התיכונה, היינו ימי מלכות ישראל, ומהתקופות הרומאית והביזנטית. המציאות בתחנות V ו-V' מוכיחות כי גם בתקופה הערבית הקדומה היה השטח מיושב ישוב חקלאי. חקירת האיזור המסומן בראש הסקירה הזאת לא יכלה כמובן להסתיים במשך ימי סיוריה הספורים של המשלחת, וחבריה מקווים לחדש את פעולתם ולסיימה במשך שנת 1944.

[הערה: שרידים מאותה תקופה שנמצאו אגב חפירת ברכות-דגים בח'רבת אס-ג'וני מחוארים ברשימתו של מר ג. צימבליסט בסוף חוברת זו. — המערכת]

על התחנות הפריהיסטוריות בעמק הירדן

מאת מ. שטקלים

כאשר כבר ציינו ה', ייבין ומיידלר בדו"ח על הסיור בעמק הירדן הצפוני נתגלו שם שרידי תרבותו החמרית של האדם הקדמון. נתאר אותם בקיצור. תחנה I. — כלי-צור מסותתים בידי האדם הקדמון נתגלו כאן על פני שטח של 250 מ' מר', כשהם מפוזרים בשדה חרוש. נאספו נתזים עבים ודקים, רובם שבורים, גרעינים (nuclei) עגולים או מוארכים; כמה מהם עובדו למגרדים בעזרת שברור (retouche). כן נמצאו להבים שונים, ובכמה מהם ניכר שברור בצידם. כל הכלים מכוסים קרום (פטינה) לבן. טיכניקת העיבוד גסה, ויש לחשוב את השרידים האלה לתקופה ניאוליתית מאוחרת.

תחנת אבו-נמל. — על-יד ברכות הדגים של שער הגולן נתגלו כלי-צור שונים, גרעינים, מגרד על גבי גרעין, מגרד על קצה להב, מרצע, מתרת ונתזים שונים. לפי עיבודם וצורתם של הכלים אין לשייכם לתקופת הברונזה הקדומה, שעמה נמנים כלי חרס אשר אספום ה' ייבין ומיידלר באותו מקום. כלי-צור אלה שייכים לתרבות קדומה יותר, ויש לחשוב כי במקום זה קדם הישוב לתקופת הברונזה הקדומה.

תחנה IV. — שרידי ישוב דומה לזה של אבו-נמל מצא מר יצחק אורא, מאשדות יעקב, במרחק מה מן הברכות, על חוף הירמוך. ביקרתי במקום זה ביחד עם מר יצחק אורא, ומצאנו שם כלי צור מסותתים בשפע מאותו הטיפוס שנתגלה על-יד ברכות הדגים. ביחד עם כלי-צור נמצאו כאן, על שפת הירמוך, גם כלי-חרס; וגם הם היו בני טיפוס קדום יותר. כמו כן נמצאו עצמות שבורות של חיות (לסת של חזיר-בר ועוד) לרוב.

אשר לכלי-החרס שנתגלו על חוף הירמוך מעניין ביחוד לציין שכולם מלאכת-יד, והם עשויים מטין מקומי גס בתוספת חצץ רב. בכמה חרסים ניכרים יפה עקבות תבן שנרקב. החרסים נשרפו באש מדורה, והחומר הוא פריך. בין החרסים השונים יש לציין חרס אחד מחופה חיפוי אדום ומקושט חריצים כדמות שדרת-דג.